

De toekomst is geschiedenis

Masha Gessen
*De toekomst
is geschiedenis*

DE TERUGKEER VAN
HET TOTALITAIRE RUSLAND

Vertaald door Jan Robert Braat

2018
DE BEZIGE BIJ
AMSTERDAM

Copyright © 2017 Masha Gessen
Copyright Nederlandse vertaling © 2018 Jan Robert Braat
Oorspronkelijke titel *The Future is History. How Totalitarianism
Reclaimed Russia*
Oorspronkelijke uitgever Penguin Random House, New York
Omslagontwerp Studio Jan de Boer
Omslagillustratie Dan Mogford, Design & Art Direction
Foto auteur Tanya Sazansky
Vormgeving binnenwerk CeevanWee, Amsterdam
Druk Bariet Ten Brink, Meppel
ISBN 978 94 031 0610 6
NUR 680

debezigebij.nl

Ter nagedachtenis aan Svetlana Boym

Inhoud

Dramatis personae 9

Proloog 11

DEEL EEN | Geboren in de USSR

een Geboren in 1984 17

twee Leven, onderzocht 29

drie Privilege 46

vier Homo sovieticus 60

DEEL TWEE | Revolutie

vijf Zwanenmeer 83

zes De executie van het Witte Huis 111

zeven Iedereen wil miljonair worden 134

DEEL DRIE | Ontwarring

acht Verdriet, onverwerkt 153

negen Oude liedjes 181

tien Het is alweer voorbij, voorbij 205

DEEL VIER | Wederopstanding

elf Leven na de dood 229

twaalf De oranje dreiging 250

dertien Hoeksteen gezin 276

DEEL VIJF | Protest

veertien De toekomst is geschiedenis 309

vijftien Boedoesjtsjewo njet 336

zestien Witte linten 350

zeventien Masja: 6 mei 2012 381

DEEL ZES | Repressie

achttien Serjozja: 18 juli 2013 401

negentien Ljosja: 11 juni 2013 424

twintig Een verdeelde natie 450

eenentwintig Zjanna: 27 februari 2015 481

tweëntwintig Eeuwig oorlog 497

Epiloog 509

Dankbetuigingen 523

Noten 525

Register 565

Dramatis personae

Dit boek telt zeven personages die door het hele verhaal terugkomen. Voor hun namen hanteer ik een aangepaste Russische conventie. Iedereen die weleens een Russische roman heeft gelezen weet dat Russen vele namen hebben. Iemands wettige naam bestaat uit zijn volle voornaam plus vadersnaam. Tegenwoordig blijft de combinatie voornaam/vadersnaam meestal gereserveerd voor formele gelegenheden en ouderen. Tegelijk worden van de meeste voornamen verschillende roepnamen afgeleid. De meeste Russen houden hun roepnaam uit hun jeugd hun hele verdere leven; bijna elke roepnaam is herkenbaar afgeleid van de oorspronkelijke volle voornaam, die omgekeerd weer uit de roepnaam te reconstrueren is. Zo zijn alle Sasja's Alexanders of Alexandra's en de meeste Masja's Maria's. Kinderen worden bijna altijd met hun roepnaam aangesproken.

In dit boek houden de mensen die voor het eerst als kinderen in het verhaal verschijnen het hele boek lang hun roepnaam (bijvoorbeeld: Masja, Ljosja). Wie voor het eerst als volwassene verschijnt bewaart zijn eigenlijke voornaam (bijvoorbeeld: Boris, Tatjana). Wie voor het eerst als oudere verschijnt, wordt geïntroduceerd met zijn voor- en vadersnaam en houdt die naam de rest van het boek. Hieronder volgt een lijst met de hoofdfiguren. Er worden tientallen anderen in het boek genoemd, maar hun namen staan niet op de lijst omdat ze slechts episodisch voorkomen.

Zjanna (geb. 1984)

Boris Nemtsov, vader

Raisa, moeder

Dmitri, echtgenoot

Dina Jakovlevna, grootmoeder

Masja (geb. 1984)

Tatjana, moeder

Galina Vasiljevna, grootmoeder

Boris Michajlovitsj, grootvader

Sergej, echtgenoot

Sasja, zoon

Serjozja (geb. 1982)

Anatoli, vader

Alexander Nikolajevitsj Jakovlev, grootvader

Ljosja (geb. 1985)

Galina, moeder

Joeri, biologische vader

Sergej, stiefvader

Serafima Adamovna, grootmoeder

Marina Aroetjoenjan, psychoanalytica

Maja, moeder

Anna Michajlovna Pankratova, grootmoeder

Lev Goedkov, socioloog

Alexander Doegin, filosoof, politiek activist

Proloog

Ik heb veel verhalen gehoord over Rusland en er zelf ook een paar verteld. Toen ik elf of twaalf was, aan het eind van de jaren 70, zei mijn moeder dat de USSR een totalitaire staat was, te vergelijken met het naziregime – een buitengewone gedachte en uitspraak voor een Sovjetburger. Mijn ouders zeiden dat het Sovjetregime eeuwig zou voortbestaan en dat we daarom het land moesten verlaten.

Toen ik een jonge journalist was, in de late jaren 80, begon het Sovjetregime eerst te wankelen en daarna stortte het volledig in, dat werd althans gezegd. Ik voegde me bij een leger reporters die opgewonden verslag deden van de manier waarop mijn land de vrijheid omhelsde en de weg van de democratie op ging.

Als dertiger en veertiger documenteerde ik de dood van een Russische democratie die er nooit gekomen was. Er deden verschillende verklaringen de ronde: velen beweerden dat Rusland na twee stappen voorwaarts alleen een stap terug had gedaan; sommigen gaven de schuld aan Vladimir Poetin en de KGB, anderen aan de vermeende Russische liefde voor de ijzeren vuist en weer anderen aan het onverschillige, heerszuchtige Westen. Op een gegeven moment wist ik zeker dat ik het verhaal zou gaan schrijven over de neergang en val van het Poetin-regime. Kort daarop verliet ik Rusland voor de tweede maal – ditmaal op middelbare leeftijd met kinderen. Net als mijn moeder vroeger legde ik mijn kinderen uit waarom we niet langer in ons land konden blijven.

De redenen waren duidelijk genoeg. Russische burgers hadden bijna twee decennia lang hun rechten en vrijheden verloren. In

2012 begon Poetins regering een alomvattende politieke repressie. Het land ging oorlog voeren met de binnenlandse vijand en de buurlanden. In 2008 viel Rusland Georgië binnen en in 2014 Oekraïne, waar het uitgestrekte gebieden annexeerde. Het land begon ook een informatieoorlog over de westerse democratie als concept en werkelijkheid. Het duurde even voordat westerse waarnemers begrepen wat er in Rusland gaande was, maar inmiddels zijn de feiten over Ruslands diverse oorlogen genoegzaam bekend. De huidige Amerikanen zien Rusland weer als het rijk van het kwaad, een bedreiging voor het bestaan.

De repressie, de oorlogen en zelfs Ruslands terugkeer naar zijn oude rol op het wereldtoneel zijn historische feiten – ik was erbij – en dat verhaal wilde ik vertellen. Maar ook het verhaal over wat niet gebeurd is: over de niet-omhelsde vrijheid en de niet-gewenste democratie. Hoe vertel je zo'n verhaal? Hoe verklaar je dat iets uitblijft? Waarmee begin je, en met wie?

Populaire boeken over Rusland – of over andere landen – vallen uiteen in twee brede categorieën: verhalen over machthebbers (de tsaren, Stalin, Poetin en hun kringen) met uitleg hoe het land bestuurd werd en wordt, en daarnaast verhalen over 'gewone mensen' met aanschouwelijke beschrijvingen van hoe het voelt om in zo'n land te leven. Ik heb beide soorten boeken geschreven en er nog veel meer gelezen. Maar zelfs de beste onder die boeken – misschien juist de beste – belichten slechts een deel van het verhaal. Als we ons verslaggeving voorstellen, zoals ik doe, in termen van de Indiase fabel over de zes blinden en een olifant, beschrijven de meeste Ruslandboeken alleen de kop of de poten van het dier. En zelfs als sommige boeken beschrijvingen bieden van de staart, de romp en het lijf, zijn er maar weinig die uitleggen hoe het dier in elkaar zit – of wat voor dier het is. Ditmaal was het mijn ambitie om het dier zowel te beschrijven als te definiëren.

Ik besloot te beginnen met de neergang van het Sovjetregime – de veronderstelde 'ineenstorting' verdiende wellicht meer onderzoek. Ik besloot me te richten op mensen voor wie het einde van de USSR hun eerste of een van hun eerste bepalende herinneringen was: de generatie Russen geboren in het begin tot het midden van

de jaren 80. Ze groeiden op in de jaren 90, misschien het meest betwiste decennium in de Russische geschiedenis: sommigen herinneren zich die tijd als een bevrijding, anderen als chaos en leed. Die mensen brachten hun hele volwassen leven door in het Rusland van Vladimir Poetin. Bij het kiezen van mijn hoofdfiguren zocht ik naar mensen wier levens drastisch veranderd waren door de in 2012 begonnen repressie. Ljosja, Masja, Serjozja en Zjanna – vier jonge mensen uit verschillende steden, verschillende families en daadwerkelijk verschillende Sovjetwerelden – boden me de kans te vertellen wat het betekende om op te groeien in een land dat opening, en om volwassen te worden in een maatschappij die dichtging.

Bij het selecteren van mijn hoofdrolspelers deed ik wat journalisten meestal doen: ik zocht mensen die zowel ‘normaal’ waren, in de zin dat hun ervaringen representatief waren voor die van miljoenen anderen, maar ook speciaal: intelligent, gepassioneerd, introspectief en in staat om een dynamisch verhaal te vertellen. Maar het vermogen om iets zinnigs te zeggen over je leven in de wereld houdt verband met vrijheid. Het Sovjetregime beroofde mensen niet alleen van hun vermogen om vrij te leven, maar ook van het vermogen om volledig te begrijpen wat hun was ontnomen, en hoe. Het regime trachtte de persoonlijke en historische herinnering en het wetenschappelijk onderzoek van de maatschappij uit te wissen. Door de doelgerichte oorlog van het bewind met de sociale wetenschappen verkeerden westerse academici decennialang in een betere positie om Rusland te doorgronden dan de Russen zelf – maar als buitenstaanders met beperkte toegang tot informatie konden ze het gat moeilijk vullen. Het was veel meer dan een wetenschapskwestie, het was een aanval op de menselijkheid van de Russische maatschappij die de instrumenten en zelfs de taal verloor om zichzelf te begrijpen. De enige verhalen die Rusland zichzelf over zichzelf vertelde waren bedacht door Sovjetideologen. Als een modern land geen sociologen, psychologen of filosofen heeft, wat komt het dan over zichzelf te weten? En wat komen de burgers over zichzelf te weten? Ik besepte dat alleen al mijn moeders daad om het Sovjetregime te categoriseren en te vergelijken met een ander regime, een

bijzondere mate van vrijheid had gevergd, minstens voor een deel het gevolg van het feit dat ze toch al besloten had te emigreren.

Om de grote tragedie vast te leggen van het verlies van de intellectuele middelen voor een zinvolle verklaring zocht ik naar Russen die getracht hadden die middelen te hanteren, zowel in de Sovjet- als in de post-Sovjetperioden. Mijn hoofdfiguren werden uitgebreid met een socioloog, een psychoanalyticus en een filosoof. Die bezitten bij uitstek de middelen om de olifant te definiëren. Het zijn geen ‘gewone mensen’ – de verhalen van hun strijd om hun vakken van de dood te redden zijn niet representatief te noemen – maar ook geen ‘machthebbers’: ze proberen iets te begrijpen. In het Poesjintijdperk werden de sociale wetenschappen op nieuwe manieren gedwarsboomd en gedegradeerd, en mijn hoofdfiguren werden geconfronteerd met een nieuw stel onmogelijke keuzes.

Toen ik deze verhalen samenweefde, had ik een lange Russische (non-fictie)roman voor ogen die zowel de textuur van de individuele tragedies moest vastleggen als de gebeurtenissen en ideeën die aan die tragedies vormgegeven hadden. Ik hoop dat dit boek niet alleen laat zien hoe het voelde om de laatste dertig jaar in Rusland te wonen, maar ook wat Rusland in die tijd geweest en geworden is en hoe. Ook de olifant duikt even op (zie blz. 415).

DEEL EEN

Geboren in de USSR

een

Geboren in 1984

Masja

Op de zeventigste verjaardag van de Grote Socialistische Oktober-revolutie nam Masja's oma, raketwetenschapper, haar kleindochter mee naar de Johannes de Krijgerkerk in het centrum van Moskou om haar te laten dopen. Masja was drieënhalf en daarmee ongeveer drie jaar ouder dan de andere kinderen die dag in de kerk. Galina Vasiljevna, haar oma, was vijfenvijftig en daarmee ongeveer even oud als de meeste andere volwassenen. Die waren wel oud – Sovjet-vrouwen gingen op hun vijfenvijftigste met pensioen, en vijfenvijftig zijn en nog geen oma was zeldzaam – maar toch ook weer niet zo oud dat ze zelf nog hadden meegemaakt dat religie openlijk en trots werd beleden. Tot voor kort had Galina Vasiljevna weinig over religie nagedacht. Haar eigen moeder was kerks geweest en had haar laten dopen. Galina Vasiljevna had fysica gestudeerd, en hoewel ze al een paar jaar was afgestudeerd toen het verplichte vak 'grondslagen van het wetenschappelijk atheïsme' in het hele hoger onderwijs werd ingevoerd, had ze wel geleerd dat religie opium van het volk was.*

* De passage waaruit de zin afkomstig is luidt als volgt: 'Religieuze nood is zowel een uitdrukking van werkelijke nood als een protest tegen die werkelijke nood. Religie is de zucht van het onderdrukte schepsel, het hart van een harteloze wereld en de ziel van een zielloze toestand. Religie is opium van het volk. Afschaffen van religie als illusoir geluk van het volk bevor-

Galina Vasiljevna had het grootste deel van haar volwassen leven gewerkt aan dingen die haaks stonden op religie: stoffelijke zaken zonder enige mystiek die door de ruimte vlogen. Kortgeleden had ze nog bij de Wetenschappelijke Productie-eenheid Molnja ('Bliksem') aan de Sovjetshuttle Boeran ('Sneeuwstorm') gewerkt. Daar was het haar taak om het mechanisme te ontwerpen waarmee de bemanning na de landing de shuttle deur kon openen. Het werk aan de Boeran was bijna klaar. Over een jaar zou de shuttle het luchtruim kiezen. De eerste, onbemande, testvlucht zou een succes zijn, maar daarna zou de Boeran nooit meer vliegen. Het geld voor het project zou opraken en het mechanisme voor het van binnenuit openen van de shuttle deur zou nooit worden gebruikt.¹

Galina Vasiljevna was altijd bijzonder gevoelig geweest voor de subtiele veranderingen in de stemmingen en verwachtingen van de wereld om haar heen – heel nuttig in een land als de Sovjet-Unie, waar weten waar de wind vandaan komt een zaak kon zijn van leven of dood. En hoewel haar beroepsleven op rolletjes liep – de Boeran zou pas een jaar later gelanceerd worden – kon ze nu al voelen dat er iets scheurde, iets in het fundament van de enige wereld die ze kende: de wereld gebouwd op de voorrang aan stoffelijke zaken. De scheur verlangde dat de leegte gevuld zou worden met andere ideeën, of beter, met een ander fundament. Ze leek te voorvoelen dat de solide en mystiekloze zaak waaraan ze heel haar leven had gewerkt niet gebruikt zou worden en een metafysische leegte zou achterlaten. Galina Vasiljevna mocht geleerd hebben dat religie opium van het volk was en ze mocht gehoord hebben, samen met de rest van het land en de wereld, dat de bolsjewieken de georganiseerde religie hadden overwonnen, na meer dan een halve eeuw in de Sovjet-Unie wist ze dat dit niet de volle waarheid was. In de jaren 30, toen ze een kind was, zeiden de meeste Sovjetvolwassenen nog openlijk dat ze in God geloofden.² De nieuwe generatie moest

dert echt geluk. De oproep om hun illusies over hun toestand op te geven is een oproep om de toestand op te geven die die illusies vereist. Kritiek op religie is dus in wezen kritiek op het tranendal waarvan religie de stralenkrans vormt.' Karl Marx, *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie*

opgroeien zonder de last van allerlei bijgeloof, waarvan religie slechts een onderdeel was, en zonder het leed dat religie noodzakelijk maakte. Maar toen Galina Vasiljevna negen was, begon de Tweede Wereldoorlog. De Duitsers trokken zo snel op en de Sovjetleiders leken zo hulpeloos dat er weinig anders overbleef dan in God te geloven.³ Algauw leek de Sovjetregering de Russisch-orthodoxe kerk te omhelzen en vanaf dat moment streden de communisten en de clerus samen tegen de nazi's.⁴ Na de oorlog werd de kerk weer een instituut voor de oudere generatie, maar het besef bleef dat de kerk een toevlucht kon bieden in tijden van rampzalige onzekerheid.

Oma vertelde Masja dat ze naar de kerk gingen vanwege Vader Alexander Men. Vader Men was een Russisch-orthodoxe priester voor mensen als Galina Vasiljevna. Zijn ouders waren natuurkundigen en hij wist hoe hij mensen moest toespreken die niet met de kerk waren opgegroeid. Hij was gewijd door de Russisch-orthodoxe kerk die al sinds de oorlog braaf het Kremlin diende, maar hij had zijn eigen ideeën over de leer, zodat hij al bijna was opgepakt.⁵ Nu de maatschappij enigszins open was gegaan, was Vader Men haast spectaculair populair geworden, met eerst duizenden en later honderdduizenden volgelingen, al zou het nog een paar jaar duren voordat zijn geschriften in de Sovjet-Unie konden verschijnen. Masja begreep niet veel van wat haar oma haar vertelde over Vader Men of het licht in de leer van Jezus Christus, maar tegen de kerk had ze geen bezwaar. Masja's favoriete feestdag was 7 november,* omdat haar oma, die 364 dagen per jaar met tegenzin en beroerd kookte, op de gedenkdag van de Grote Socialistische Oktoberrevolutie koekjes bakte die ze lekker vond.

'Jezus! Wat krijgen we nou?' vroeg Masja's moeder toen ze bij het ophalen van haar dochter een kruisje om haar nek zag hangen.

* De gedenkdag van de Oktoberrevolutie valt op 7 november omdat het Rusland van de tsaren een eigen kalender had aangehouden, zonder schrikkeljaren. In 1917 liep die kalender dertien dagen achter op die van het Westen en toen de bolsjewieken de klok gelijk hadden gezet, viel het tweede deel van oktober in november.

Daar liet ze het bij. Tatjana zag weinig heil in gesprekken: ze hield meer van actie. Toen ze had gemerkt dat ze zwanger was, was ze naar het partijcomité van de faculteit gestapt in de hoop daarmee druk uit te oefenen op de vader – die nog minstens één andere vriendin had – om met haar te trouwen. Dat was geen ongewoon verzoek en het ingrijpen van het partijcomité was dat evenmin, maar in Tatjana's geval had het een averechts effect. Masja's vader verloor zijn plaats in de collegebanken en daarmee het recht om in Moskou te wonen, waardoor hij terug moest naar het verre oosten van de Sovjet-Unie, op duizenden kilometers van zijn vriendinnen.

Tatjana's verse moederschap bracht nog meer onprettige verrassingen. Het maakte haar afhankelijk van haar ouders. Praktisch iedereen van haar generatie gebruikte zijn ouders als gratis kinderopvang.⁶ De enige alternatieven waren openbare wijkcrèches – een kruising tussen een babybajes en een pakhuis – of peperdure en dubieus legale kinderjufdiensten. Tatjana had zich losgemaakt van haar ouders, anders dan de meesten van haar leeftijd; ze woonde apart, in een *kommoenalka* met maar één ander gezin – maar de baby bond haar nu weer aan het ouderlijke huis, een paar blokken verder. Met twee kamers en een keuken hadden Galina Vasiljevna en Boris Michajlovitsj ruimte genoeg om op de kleine Masja te passen en met hun baan van senior wetenschappers in de ruimte-industrie hadden ze meer vrije tijd dan hun studerende dochter. Wilde Tatjana voorgoed haar ouderlijk huis ontvluchten, dan moest ze geld en kruiwagens inzetten. Niets van wat ze ondernam was echt legaal volgens de Sovjetwet, die elk eigen initiatief inperkte en het meeste ondernemerschap verbood, al werd het merendeel van wat ze ondernam stilzwijgend door de autoriteiten gedoogd.

Toen Masja drie was, werd ze toegelaten tot een prestigieuze, uiterst selecte en praktisch ontoegankelijke kleuterschool, bestemd voor de kinderen van leden van het Centraal Comité. (In Masja's geboortjaar liep de gemiddelde leeftijd van een Centraal-Comitélid tegen de vijfenzeventig,⁷ zodat de school in feite dienstdeed voor hun klein- en achterkleinkinderen en voor het kroost van een paar bijzonder ondernemende Sovjetburgers zoals Tatjana.) Een schrijver van een vorige kleutergeneratie beschreef het zo:

Binnen rook alles naar voorspoed en versgebakken piroesjki. Vooral de Leninhoek was schitterend, met boeketten witte gladiolen onder een karmozijnfluwelen prikbord met familiefoto's van de Oeljanovs. Op een panoramische veranda met uitzicht op spookbossen, sluimerde het nomenklatoera-grut in de buitenlucht, als ingebakerde biggetjes in ganzendonzen slaapzakjes. Ik was aangekomen tijdens het 'dode uur', Sovjettaal voor het middagslaapje.

'Ontwaak, toekomstige communisten!' riep de juf, terwijl ze in haar handen klapte. Ze grinnikte leep. 'Levertraantijd!' Een torenhoge kinderjuf, Zoja Petrovna, haar naam weet ik nog, kwam op me af met een enorme lepel zwarte kaviaar in haar hand.⁸

Tegen de tijd dat Masja er terecht kwam, had de Leninhoek iets van zijn glans verloren en hadden de leerkrachten hun retoriek wat afgezwakt; ze brulden nog maar zelden 'Communisten!' tegen hun pupillen. Maar de dagelijkse kaviaarrantsoenen bestonden nog steeds, in een nog schrijnender contrast met de wereld buiten, waar het dagelijks bestaan werd getekend door voedseltekort. Ook het alomtegenwoordige Sovjetkleuterschoolprobleem van de enkelklontsportie pap stond nog recht overeind. De school handhaafde een vijfdaagse week volpension, een ongeëvenaarde Sovjetluxe. In het weekend logeerde Masja, zoals veel Sovjetkinderen, meestal bij haar grootouders. Tatjana was zeven dagen per week in touw om dit leven gaande te houden.

Toen Masja vier was, leerde ze van haar moeder hoe ze valse van echte dollars kon onderscheiden. Betrapt worden met echt of vals vreemd geld zou gevaarlijk zijn geweest, want volgens de Sovjetwet stond er vijftien jaar celstraf op, maar Tatjana scheen niet in staat tot angst.⁹ Hoe dan ook, daarmee verdiende ze de kost. Ze dreef ook een repetitorzaak: ze was zelf als repetitor begonnen maar kreeg algauw door dat ze volume moest maken om echt te verdienen. Ze begon klanten – meestal middelbare scholieren die zich voorbereidden op de gruwelijk zware mondelinge toelatingsexamens voor de universiteit – door te schuiven naar capabele mede-

studenten. Haar eigen repetitorwerk beperkte ze voortaan tot haar persoonlijke zeer lucratieve en zeldzame specialiteit: jonge mensen klaarmaken voor de ‘doodskisten’.

De ‘doodskisten’ waren speciaal voor Joodse kandidaten bestemde examenvragen. Sovjetinstellingen voor hoger onderwijs vielen uiteen in twee categorieën: instellingen die helemaal geen Joden toelieten en instellingen die een strikt gelimiteerd aantal Joden opnamen. De regels voor het niet toelaten waren uiteraard niet openbaar; de afwijzing werd eigenaardig sadistisch aangepakt. Joodse kandidaten deden hun toelatingsexamens meestal samen met alle andere aspirant-studenten. Ze pakte hun examenvragen uit dezelfde bak als de anderen. Maar als ze de twee of drie formulier vragen goed hadden, werd hun, in de kamer alleen met de examinatoren, tersluiks een extra vraag gesteld, zogenaamd als aansluiting op de gegeven antwoorden. Dat was de ‘doodskist’. Bij wiskunde was dat gewoonlijk een niet alleen complex, maar ook onoplosbaar vraagstuk. De kandidaat wankelde en sneefde. De examinatoren nagelden de kist dicht: de Joodse kandidaat was gezakt. Tenzij de kandidaat Tatjana als repetitor had gehad. Ze onderwees haar klanten niet alleen de ergens bemachtigde specifieke ‘doodskisten’ maar bracht ze ook het algemene algoritme bij om ze te herkennen en te bewijzen dat ze onoplosbaar waren. De blondine met haar vooruitstekende tanden en vliegeniersbril kon Sovjet-Joden leren de antisemitische machine te verslaan, en zodoende kon Masja kaviaar en Centraal-Comité-pap blijven nuttigen.

Zjanna

Om ook maar enigszins gelijke kansen te krijgen moest je geen Jood zijn. Iemands ‘nationaliteit’ – wat Amerikanen ‘ethniciteit’ zouden noemen – stond vermeld in alle belangrijke identiteitspapieren, van geboortebewijs tot binnenlands paspoort, van trouwboekje tot persoonskaart op het werk of op school. Een eenmaal toegekende ‘nationaliteit’ was praktisch niet te wijzigen en werd van generatie tot generatie doorgegeven. Boris, Zjanna’s vader, had

op de een of andere manier – waarschijnlijk door de vooruitziende blik en inspanning van zijn ouders – gemazzeld met zijn papieren die hem als etnisch Russisch identificeerden. Met zijn donkerbruine ogen, dichte, donkere krullen en de apert Joodse voornamen van zijn ouders, Dina en Jefim, hield hij geen mens voor de mal, maar hij kreeg het voor elkaar de meeste navragen te pareren met de onlogische bewering dat hij ‘half Joods’ was. Met die handigheid, zijn etnisch correcte papieren en sublieme schoolcijfers werd hij toegelaten tot de universiteit. Er was één grote hindernis geweest: Boris was, in tegenstelling tot de overweldigende meerderheid van de Sovjetscholieren, geen lid geweest van de Komsomol, de communistische jeugdbeweging, zodat hij op zijn einddiploma ‘politiek onbetrouwbaar’ heette. Zijn moeder, Dina Jakovlevna, had de middelbare school bewerkt om de formulering te veranderen. Dat leek een onmogelijke onderneming, maar het moest gebeuren. In zijn familie, allemaal fysici en medici, was iedereen briljant en iedereen geslaagd. De formulering werd gewijzigd. Boris werd toegelaten tot de sectie Stralingsfysica van de Gorki Staatsuniversiteit. Hij zou cum laude afstuderen en op zijn vierentwintigste promoveren. Zijn familie en vrienden waren het erover eens dat hij ooit de Nobelprijs zou krijgen voor zijn werk in de kwantumfysica.

Zjanna was geboren in 1984, het jaar dat Boris zijn proefschrift af had. Haar moeder Raisa was lerares Frans. In Sovjettermen behoorden ze tot de *bogema*, wat betekende dat ze hun leven inrichtten met westers aandoende ideeën, op een manier die hun sociale kring voortdurend uitbreidde. Ze huurden een huis, terwijl Boris’ oudste zus en haar kind bij Dina Jakovlevna inwoonden, zoals de norm was. Het houten huis, in het verkrotte centrum, was oud en had geen bad of douche, alleen een wc. De familie redde zich – ze kookten water op de kachel en wasten zich boven een teil, of douchten bij vrienden – en ze waren hoe dan ook niet zo westers dat ze dagelijks moesten douchen. Maar ze waren wel zo westers dat ze tennisten, een zeldzaam geworden sport, wat het gezin een fotopagina opleverde in de stadskrant toen Zjanna een peuter was. Alle drie de mensen op de foto hadden donker haar en een tandpastaglimlach van jukbeen tot jukbeen. Ze vielen op in hun grauwe stad.

De stad heette Gorki, naar de Russische schrijver Alexej Pesjkov, die volgens de revolutionaire mode het tranentrekkend pseudoniem ‘bitter’ had gekozen. Toen Zjanna zich voor het eerst van haar omgeving bewust werd, had ze geen idee dat er ooit een schrijver Gorki had bestaan: ze dacht dat het adjectief ‘bitter’ haar stad letterlijk kwalificeerde. De Sovjetregering leek haar mening te delen door Gorki, vier jaar voor Zjanna’s geboorte, te kiezen als het verbanningsoord voor de fysicus Andrej Dmitriëvitsj Sacharov, Nobelprijswinnaar voor de Vrede (1975) en ’s lands bekendste dissident. In Sacharovs achternaam zit het woord ‘suiker’, en door de manier waarop Zjanna’s vader zijn naam uitsprak wist ze dat de man iets magisch had. Als haar vader zei dat hij naar het ‘Sacharovhuis’ ging, smeekte ze hem haar mee te nemen – niet beseffend dat hij niet echt bij de grote man op bezoek ging maar er alleen een oogje in het zeil hield – maar meenemen deed hij haar niet. Ze noemde haar poes Andrej Dmitriëvitsj Sacharov.

In de lente van 1987, toen Zjanna haast drie jaar was, beschreef Jelena Bonner, Sacharovs vrouw, de stad als volgt:

Je zou denken dat het niet begin april is maar achter in de herfst of begin winter... Ik zie voetgangers bij het lopen hun voeten uit de plassen optillen: er kleven enorme klonten vuil aan hun schoenen. De wind buigt de boomtoppen helemaal tot de grond. Uit een wazige hemel valt een mengsel van sneeuw en regen die vuilwitte vlekken achterlaat op iets waarvan ik niet zeker weet of het wel de naam ‘aarde’ verdient.¹⁰

Zjanna wist vrij zeker dat ze in de vreselijkste stad op aarde woonde, waarvan de bittere naam de levens gold van de mensen die gedwongen waren er te wonen, zoals haar moeder. Raisa moest haar meeste tijd besteden aan de jacht op voedsel. Soms nam ze de trein naar Moskou – een nacht reizen, de hele dag bij de winkels in de rij en de volgende nacht terug. Moskou bood vooral vleeswaren die in Gorki in geen jaren meer te zien waren geweest. De hoofdstad had zijn eigen tekorten, maar vergeleken bij Gorki, waar de winkels bij tijden alleen drieliterpotten vol onduidelijk donker sap verkochten,